

Utværene på Helgeland – en villet tilværelse eller marginal utveg for overlevelse?

Innledning

Mange steder langs norskekysten danner de grunne farvatna basis for en unik kombinasjon av dunvær, rike fiskerier og gode foringsmuligheter for husdyr. Stedvis er botnen dekket med skjellsand og tarevokst steinbunn, som er ideelt for en rekke fiskeslag. Tusenvis av gresskledd holmer ga grunnlag for husdyrhold. Det grunne vatnet rundt små øyer og holmer gjorde ferdselen relativt lun og trygg. Fra langt tilbake hadde folk tatt i bruk de fjerntliggende områdene og organisert en tilværelse basert på forekomsten av marine ressurser. Denne bosettingen varte ved til tida etter andre verdenskrig. Da akselererte fraflyttingen og i løpet av et par tiår forsvant de aller fleste husholdene fra mindre øyer og holmer. Atskillig forskning er gjort om flytteprosesser, husholdsøkonomi og om endring av levemåter i kystsamfunn nordpå. Blant dem som har levert de viktigste bidragene er Ottar Brox (1984; 1989) og Åsa Elstad (2002).

Artikkelens hovedfokus er å belyse spørsmål forbundet med etablering av nye hushold i første halvdel av 1900 - tallet i den maritime utkanten av Helgeland. Var dette en villet tilværelse eller en marginal utveg for overlevelse? I hvilken grad stod hushold i en valgsituasjon når alternativ forsørging var en reell mulighet? Og hvilke strategier kunne anvendes for å sikre husholdets overlevelse? Beretninger, intervju og litteratur er det viktigste kildegrunnet for framstillingen.

Helgelandsøyene

Langs kysten av Helgeland er tettheten av øyer og holmer svært høy og de rike, varierte ressursene danner grunnlaget for en spredt, maritim bosetting som kanskje var enestående i Skandinavia (Berglund 1995:18). De naturgitte forholdene var altså en viktig forutsetning for en særegen tilpasning til livsgrunnlaget. Eiendomsløse hadde gode, naturgitte betingelser for overlevelse. Allerede i overgangen til 1600 tallet var embetsmenn

klar over dette forholdet. Presten og forfatteren Peder C. Friis skrev i 'Norriges Bescriffuelse' (ca. 1600):

Men de, som hafue smaa gaarde, eller de, som ingen Gaarde hafue oc holde dog Kiør oc andet Queg, de samle Græs til deris Qieg om Sommeren paa Holmer oc Øer, som ingen er til Skade, oc naar dem trenger, da bancke de Fiskebeen oc Fiskehofueder oc tør Fisk, oc blande det iblant et Slags Tang, som der groer i Stranden, oc føde deris Queg der-met. (Knutsen 1993:73). Friis anførte også hvor de uten garder bodde: ...udi Fiskevær, det er paa Holmer oc Klipper oc Vdøer...

Kontinuiteten i denne bosettingen fram mot andre verdenskrig er slående: "Bare i den ytterste skjærgård, der ute hvor de lave holmer knapt bærer annen vegetasjon enn her og der en liten myrflekk eller en lyngrabb, der finnes en befolkning som helt og holdent er henvist til havet for alt sitt opphold og all sin beskjeftigelse" (Sund 1935:56). I flere hundre år hadde mennesker etablert hushold i utværene, først og fremst med utgangspunkt i de rike fiskeriene. Det viser den historiske betydningen av den maritime utkanten i menneskers strev for å overleve.

Tallrike holmer med sine strender gav tang og tare i enorme mengder. Det var svært viktig dyrefôr i den lokale ressursutnyttelsen.¹ Det ble også brukt til gjødsling av jorda sammen med fiskeavfall og skjellsand. Der det var lite jord ble tang lagt over bare knauser for å fremskaffe større jordarealer (Hansen 1996:34). I forhold til jordbruksstrøk i innlandet hadde et kysthushold mange ganger så gode muligheter til å skaffe ekstra enheter fôr (Brox 1963:17). Førsanking i utmarka var den regulære høstingsmåten og ikke en nødutveg for overlevelse.

Strømforholdene ga gode betingelser for småseien som var et viktig innslag i det daglige kostholdet (Sund 1935:57). Flyndre, kveite og torsk søkte til den tare- og skjellsandbevokste steinbotnen. I tillegg fantes fiskeslag som lange, brosm, hyse, uer, kveite, steinbit, laks og sjøørret, som lokket folk til øyer og holmer (Moe 1976:88). Variasjonen og mengden av fiskeslag til alle årstider og fangsten av havpattedyr hadde gitt grunnlag for bosetting siden jernalder på øyer og kystfastland på Helgeland (Berghlund 1995:20). Kontinuiteten i bosetting på de mindre øyene og holmene varte ved og var stedvis endog i vekst til like etter andre verdenskrig.

¹ Husmannsberetning nr. 1174, Norsk Folkemuseum. Informanten skriver: "Men ved å dra tang og tare om dagen gikk det bra. Tang og tare ble skåret med sigd i fjæra og helt varmtvatn over så tangen ble grønn, og med fiske-avfall på, klarte de å fo to kyr og et par, tre sauer".

*Fisk tatt på markline ved Dørvær i Træna ca 1927. Fra venstre: Tor, Arnulf og Reid Holmen.
Fotograf: husmor Alma Sandøy (J. Sandøy, Nesna. Med tillatelse)*

Økonomiske forutsetninger

I sum betydde næringer basert på lokale ressurser høg grad av sjølforsyning, uavhengighet og et mindre behov for penger. Både subsistensproduksjon og kontantinntjening ble i stor utstrekning skaffet til veie gjennom eget arbeid i det lokale produksjonslandskapet. Det var ikke nødvendig med store innsatser garn og liner for å styrke evnen til overlevelse. Juksa var et enkelt fiskeredskap: et håndsnøre med søkke av stein eller jern og noen kroker nederst som ble jaget opp og ned et par favner over bunnen. Redskapet var effektivt og en årsak til det var nettopp de grunne farvatna mange steder mellom øyer og holmer, som samlet mye fisk. I forhold til linebruk var juksa dessuten mye enklere å håndtere og å holde ved like. Ennå i 1950 fantes på Helgeland nesten like mange fiskere som brukte juksa i Lofoten som garn og line, mens tallmaterialet for eksempelvis Møre og Romsdal viser nærmest et fravær av juksa som redskap.² Datagrunnlaget viser også at juksa dominerte fullstendig blant fiskere som bodde i utvær og øysamfunn, som blant annet Rødøy og Lurøy kommuner. Det viser en særskilt tilpasning til fiskeriene som karakteriserer helgelandsregionen.

Juksa krevde også svært små investeringer, særlig sammenlignet med garnbruk, der brukstap og vedlikehold dro kostnadene opp. I 1935/-36 kostet et garnbruk 8-12 000 kr og 2-3000 kr i vedlikehold i året. Et linebruk kostet 600-1500 kr pluss store utgifter til vedlikehold, samt 500-1000 kr i agnutgifter. Juksaredskapet kostet derimot 10-15 kr pr. mann (Skar 1936:31). De som drev med garn måtte helst også ha større båter. Mange i utværene drev småbruk og fiske med tanke på høg grad av sjølforsyning og kunne vanskelig ha råd til store garnbruk. De hadde liten tilgang på jord og fødde ofte bare en eller to kyr. Derfor var juksa et billig redskap som passet godt til denne typen økonomi. Til tross for utstrakt markedsproduksjon stod det gamle naturalhusholdet ennå sterkt over hele fylket i mellomkrigstida (Veia 1984:66). På den ene sida produserte husholdet for eget konsum med utgangspunkt i subsistensøkonomien, samtidig var det også tilknyttet markeder gjennom salg av ferskfisk lokalt og salg av fisk til hending i Lofoten. Denne dualismen hadde kjennetegnet husholdets tilpasning helt fra tidlig middelalder da jektefarten ble etablert.

Gjenbruk av ressursene var tegn på en intim tilpasning til naturgrunnlaget. Ally Antonsen, f. 1921, fra Lyngholmen i Lurøy beretter bla. at gamle bolstre ble brukt som strø under sauene om vinteren, filleryer ble

² Årsberetning vedkommende Norges Fiskerier 1950, Nr. 1. Lofotfisket 1950. Utgitt av Fiskeridirektøren, Oslo 1951, s. 46 f.

vevd av gamle klær og at matavfallet ble spist av dyra. På den måten ble ressurser resirkulert og brukt i nye organiske sammenhenger (Danielsen 1996:229).³ Samfunnsviteren Dagrunn Grønbech, som har studert et større etnologisk materiale fra kystsamfunn i Helgeland, skriver at ingen ting gikk tapt, men bare fikk endret nyttefunksjon (Grønbech 2010:31). En annen informant opplyser at de som barn fikk påbud om omhyggelig å ta vare på alt fiskeavfall, for å mate og lokke ærfuglen til land.⁴ I en situasjon med begrenset tilgang på kontanter og kjøpeprodukter, ofte i kombinasjon med lange ferder til nærmeste handelssted, gjaldt det å utnytte optimalt de subsistensmuligheter som fantes lokalt.

De grunne farvatna rundt øyer og holmer innbød også til rusefiske og levering av annen ferskfisk. Kato Slotterøy, f. 1912, som bodde på Fanøya utenfor Sleneset i Lurøy til 1945, beretter at de 'drefta' med torskeruser og ålærer og dreiv seifiske om våren: "Og om haustan så dro vi og bydde auar,.... (..) vi levde jo godt på det slags vis, især vi så ha småmotora, førr det va jo alltid nåkko for oss å gjer." Med små investeringer kunne fiskere høste fra ulike bestander gjennom året. Salg av rusefanget fisk fikk stadig større omfang og ga også kontante oppgjør ved levering til brønnbåt. Etter krigen ble dette heimefisket mer lønnsomt enn å dra på lofothavet (Wold:154). På kysten var altså mange mindre øyer bebodd fram til etter 1945. De maritime ressursene og muligheten til å fø ei ku, noen sauer og dyrke poteter var grunnlaget. Særlig potetens utbredelse fra første del av 1800-tallet styrket utvilsomt evnen til sjøforsyning.

I denne sammenheng kan det være interessant hvordan informanter i øysamfunn på Helgeland oppfatter betydningen av utværene. Fisker Hilmar Larsen, f. 1943, fra øysamfunnet Sleneset i Lurøy kommune forklarer: "Men de fant sin eigen holme nær sagt, og dørka opp den, og så va det ein plass så de kunn driv feskje og, i aill faill så de ha no te eget bruk. Førr de ha jo ikkje ainna enn robåta. Så mått de jo va nærmast feskarplassen." For enkelte kan det synes som det å ha sin egen øy har vært fundamentalt viktig, og skjærgården på Helgeland innbød til dette i stor grad. Øya var et eget rike, med naturlige avgrensinger. En visste hva en disponerte samtidig som oppsynet med eventuelle inntrengere var lettere å kontrollere. Kato Slotterøy, som sjøl vokste opp på ei øy med noen få hushold, supplerer: "For ei stund så bodd her folk på kvar ein holme nesten, for det va jo for den der kua og så få lite grann av landet." I tillegg var ressursene rundt øya mange, fiskeplassene lå nært, og med sjøen rundt på alle kan-

³ Opplysningene er bygd på informantens egen beretning, Ally Antronsen, g. Fredriksen, f. 1921.

⁴ Arbeiderminne nr. 2137, Norsk Folkemuseum.

ter fantes mengder av tang og rekved (Danielsen 1996:309).⁵ Verdier i havet i form av rak var en del av 'berginga' langs kysten, som folk stadig var på utkikk etter (Bratrein 1992:224). Men ubebodde holmer og skjær tilhørte som regel fellesskapet og ressursene der skulle deles på gardpartene dersom flere bodde på ett og samme sted (Wold 1985:118 ff.). Økonomisk kunne salg av egg og dun likevel være like viktig som lofotlotten, og det eneste som ble solgt av produksjonen på bruket.

Selv om andre regioner også hadde egg- og dunvær, var denne næringen mest utbredt på Helgeland, takket være de grunne farvatna som avstedkom et utall av holmer og skjær, som økte ærfuglbestanden mye (Suul 2012: 73). Dette ga regionen et særtrekk som muliggjorde en mer lønnsom økonomi i utværene enn andre steder langs kysten. Utmarksressursene ble utnyttet til fingerspissene og styrket husholdets kontantinntjening i vesentlig grad. I motsetning til småbrukerfamilier i fjorder og innlandsbygder, hvor hovedforsørgeren ofte måtte ta lønnsarbeid i perioder, kunne fiskerhushold i utværene kombinere høg grad av sjøforsyning med betydelig markedsproduksjon.

Husmenn i utværene

Husmenn har tradisjonelt vært betraktet som samfunnets underklasse på bygdene. Det er det mye riktig i. Men husmannsvilkårene var romsligere nordpå enn i sentrale østlandsstrøk. Særlig var husmenn i maritime områder i en adskillig friere situasjon enn i typiske jordbruksområder. Det indikeres ved at 'pliktarbeid etter tilsigelse' ikke finnes i kontraktene, f.eks. fra Tjøtta herred (Hansen 1996:273). Dette ser heller ikke ut til å ha vært tilfelle i Lurøy herred (Danielsen 1996:278, 281, 295 f., 307, 327). Det innebærer at den eneste bindingen til husbonden var selve pliktarbeid, som var en motytelse for å låne hus og jord. Andre arbeidsoppgaver som husmenn utførte for husbonden måtte avtales i hvert enkelt tilfelle og dessuten betales mot ordinær lønn.

I perioden 1890-1910 økte husmannsvesenet relativt mye i Helgeland. I regionen var veksten i denne perioden hele 27 %.⁶ Husmannsvesenet var ellers på kraftig retur i bygdene sørpå og sank med en tredel i samme periode (Fygle 1993:30). Økningen fremstår dermed som et paradoks sett i forhold til den nasjonale utviklingen.

⁵ Arvid Olsen f. 1928 fra Burøya i Lurøy forteller om rekvedmengdene: "Så mye at man stort sett hadde det man trengte til brenne året rundt."

⁶ Regnet ut på grunnlag av talloppgaver fra N.O.S., folketellingen 1891, s. 246, folketellingen 1900, s. 284 og folketellingen 1910, s. 142.

Torking av tang til ærfuglereir i Hårsvær, Sømna. Fra venstre: Karl, Agnar og Håkon Hårsvær (Helgeland museum, avd. Sømna. Med tillatelse)

Den store økningen i husmannsvesenet førte til at stadig flere utvær ble befolket. Kart fra 1900-tallet og statistisk materiale viser en utbredt maritim bosetting på øyer og holmer. Solværøyene i Lurøy kommune kan tjene som eksempel (Danielsen 1996: 500 ff.). Følger vi bosettingsmønstret over tid viser kartene allerede på 1600-tallet at flere holmer var bosatt i dette konglomeratet av øyer (Danielsen 1996:502 ff.). Flere av de største og 'sentrale' øyene ble bosatt adskillig senere, dels ikke før langt ut på 1800-tallet. Dette mønsteret avspeiler ikke kun betydningen av å bo nært fiskegrunnene, men også den fysiske distanseringen til jordeierne, slik det motsatte tilfellet var i Moskenes i Lofoten. Her fant historikeren Gro Røde at alle folketellingene viser at de største befolkningsskonsentrasjonene fantes i de væreiende værene. Væreierne bandt brukerne til seg og forlangte deres arbeidskraft (Røde 1994:37 og 52). Etter andre verdenskrig begynte fraflyttingen nokså umiddelbart fra Solværøyene og ca 1982 var befolkningen redusert med omtrent 89 % (Bang 2005:23). En viktig drivkraft i dette var den statlige støtten til flytting fra utvær, som begynte å virke i 1951 (Brox 1984:62).

I utværene var det ledig plass og tilstrekkelig slåttland til å fø det minimum av husdyr som trengtes, i tillegg til rike fiskerier som var selve bærebjelken i husholdsøkonomien. Husmenn var eiere av båt og sjøbruk, "og hadde en langt friere stilling enn det var vanlig for husmannen i andre deler av landet" (Thorsvik 1977:67). I Tjøtta herred viser skiftemateriale at mange husmenn eide egne lofotbåter, i hovedsak åttringer (Hansen 1996:42). Husmenn stod altså fritt i å reise til Lofoten. Fiskeriene ga husmenn en enestående anledning til å tilintetgjøre en formalisert underordnet økonomisk og sosial posisjon. Husmenn i maritime områder ble vurdert etter andre kriterier, som for eksempel deres individuelle egenskaper i båten på havet. Dette kunne gi eiendomsløse større prestisje vis a vis bøndene, som symboliserte sin makt i kraft av å eie jord. Dessuten var inntjeningen ofte like høy: "Mange husmenn var høvedsmenn på egne båtar, på Lofot- og Finnmarkfiske og kunne soleis mange gonger stå seg like godt som opsitaren".⁷ Når husmenn i en del tilfeller holdt tjenere er det utvilsomt et uttrykk for en betydelig velstand (Zahl 1985:12).

Alternativ forsørging

Økningen i husmannsvesenet på Helgeland er som nevnt oppsiktsvekkende, særlig når dette skjedde midt i den perioden da det moderne lønns-

⁷ Husmannsminne nr. 1171, Norsk Folkemuseum.

arbeidet for fullt vokste fram som alternativ, ikke bare nasjonalt, men også i regionen. I kystdistriktet fantes enkelte mindre industriforetak, som for eksempel sildoljefabrikker, mekaniske verksteder og trevarefabrikker (Fygle 1993:58 f.). Men den samlede effekten av dette var for liten til at strukturelle endringer kunne komme i gang. Derimot i innlandet og i fjordbygdene ble større virksomheter anlagt. Det såkalte Engelskbruket hogde ut enorme mengder urskog i perioden 1865-1885 i Vefsn og Hattfjelldal kommuner og innførte i stor målestokk det regulære lønnsarbeidet i denne delen av regionen. Ved det såkalte Dunderlandsverket i Rana var nesten 2000 anleggsfolk i arbeid i 1902 og 1903 (Coldevin 1964:114). I Rana ble også Båsmo gruber etablert, med vel et par hundre ansatte i 1900.⁸ Edvard Bull forklarer i vesentlig grad oppløsningen av husmannsvesenet i østlandsområdet nettopp med de nye mulighetene i industrien (Lorås 2003:127, viser til Bull 1981:16, 171 ff.). Men det synes ikke å ha skjedd i Helgeland.

For å få et mer samlet overblikk over menneskers preferanser på arbeidsmarkedet under den første industrialiseringen i regionen, kan rekrutteringsdata illustrere handlingsvalg. Økonomihistoriker Agnar Sv. Tjeldnes har beregnet andelen ansatte i industriell virksomhet i noen av fogderiene i Nordland i perioden 1875-1910. Tallmaterialet angir en ytterst svak vekst i antall sysselsatte i industrien mellom 15-60 år i denne perioden, men i 1910 var andelen sysselsatte kun 4 % av totalt folketall for Helgelands vedkommende, kystområdet inkludert. På landsbasis var andelen sysselsatte i industrien adskillig høyere. Tjeldnes konkluderer derfor med at "den industrielle virksomhet må ha spillet en svært liten rolle med hensyn til sysselsettingen i hele perioden fra 1875 til 1910" (Tjeldnes 1977:75). Dette peker mot at eiendomsløse foretrakk å bosette holmer og mindre øyer fremfor å flytte til innlandet som 'frie' leilendinger eller lønnsarbeidere.⁹ Som nevnt unngikk de å arbeide etter tilsigelse og var dermed fristilt til å ta lønnet arbeid nærmest gjennom hele året, om de ønsket. Denne tilpasninga særpreger det helgelandske kystområdet i en periode med omfattende strukturelle endringer nasjonalt.

Det kan også være interessant å se nærmere på den oversjøiske emigrasjonen i en slik sammenheng. Undersøkelser gjort i herreder på Helgeland viser at flertallet som emigrerte var gardbrukerbarn og blant dem mange

⁸ Amtmannsberetningene for Nordland 1896-1900, s. 34

⁹ Mangeårige bygdebokredaktør i Vefsn Kjell Jacobsen har i sin granskning av et rikt og variert kildemateriale ikke funnet eksempler på at hushold eller forsørgere fra kystmiljø på Helgeland flyttet til innlandet som leilendinger eller for å ta skogsarbeid for 'Engelskbruket'. Pers. medd. 30.01. 97.

odelsgutter (Tjeldnes 1977:88 ff.). Av alle som dro fra Vevelstad anneksogn i tida 1869-1912 var bare 17 % fra husmannsheimer. Fra Tjøtta herred 1901-1904 kom 18 % fra husmannsforhold. I tida 1900-1909 hadde et utvalg på 104 emigranter i Mo herred 14 % fedre med husmannsstatus (Fygle, Nilssen og Roberg 1982).¹⁰ Blant de som reiste var få etablerte husmenn, de aller fleste med slik bakgrunn var barn fra husmannsheimer. Å emigrere kan derfor ha vært mer attraktivt enn å ta gruvearbeid eller anleggsarbeid rundt århundreskiftet. Under den storstilte industrialiseringa i Rana-området like etter århundreskiftet økte nemlig emigrasjonen fra dette distriktet parallelt med industrialiseringa, til tross for at store mengder arbeidskraft til gruver og anlegg behøvdes. Flertallet emigranter var ugifte mennesker mellom 16 og 35 år og klassifisert som arbeidere enten i industri eller jordbruk. Ingen fiskere var registrert. Antallet emigranter toppet seg i årene 1906-1908 (Fygle, Nilssen og Roberg 1982). Alt tyder på at både industriarbeid og emigrasjon var relativt lite attraktivt for husmenn da dette ble et reelt alternativ til tradisjonell forsørging. Deltakelsen i Lofotfisket gikk for øvrig ikke ned for Helgelands del i årene rundt 1900.¹¹

Å rå seg sjøl

Den svenske etnologen Ella Johansson skriver at å 'rå sig sjelf' var en gammel måte å innrette seg på som eiendomsløse strebet etter i det før-industrielle samfunnet. Målet var å styre sitt eget hushold og en uttrykte motvilje for å arbeide for andre (Johansson 1994:39). Et lignende perspektiv framhever også Ottar Brox og skriver: "Å finne et grunnlag for etablering av eget hushold har alltid vært den eiendomsløse klassens overordnede prosjekt." (Brox 1997:29). Autonomi i tilværet synes med andre ord å ha vært et grunnleggende trekk ved folks organisering av tilværet også i den nordlige landsdelen. Viljen til å 'rå seg sjøl' kan være svært gammel og med opphav i eiendomsløses økonomiske og sosiale behov for uavhengighet.

Dette gjaldt også bureisere i mellomkrigstida i Nordland. Undersøkelser viser at de først og fremst foretrakk øyer som etableringssteder. I forhold til innlandsbygder fantes godt over dobbelt så mange bureisere på øyer, henholdsvis 255 bruk og på øyer 673 bruk (Vea 1984:78).¹² Det viser en

¹⁰ Håvard Dahl Bratrein fant også i sine studier på Karlsøy og Helgøy, at mange av dem som emigrerte kom fra de beste jordbruksstrøk og ikke fattigmannsgårdene, Bratrein 1992:52.

¹¹ Arsberetning vedkommende Norges Fiskerier for 1903, tabel 15, s. 409.

¹² Han viser til N.O.S. "Bureising med statstøtte 1921-36", s. 130.

interessant kontinuitet fra perioden rundt 1900, da mange øyer og utvær ble befolket av eiendomsløse.

En viktig husholdsøkonomisk strategi var en gjennomført sparsomhet, som dels kompenserte for manglende inntjening, og som var nært knyttet til sjølforsyningstanken. Sparsomhet hang nøye sammen med forestillingen om gjeldfrihet. Denne kombinasjonen var et ideologisk radarpar og en viktig del av det å ville rå seg sjøl. Det gjaldt å holde utgiftene nede og minske bruken av penger. Målet var å etablere et hushold, å skaffe seg en heim, uten å gjeldsette seg og risikere skammen, hvis en ikke klarte seg. Innlemming i den kommunale fattigkassen var alltid en reell konsekvens, som i tilfelle ville degradere husholdets sosiale anseelse. Å holde seg 'skyldfri' kan derfor ha vært det viktigste målet i tilværet for husholdet. Derfor kom sparsomhet som økonomisk strategi til å vedlikeholde den tradisjonelle produksjonen langt inn i vekstårene etter krigen (Gjerdåker 1991:312).

For å skaffe kontanter prøvde fiskeribefolkningen å selge alt mulig. Dels skyldes dette en tvangssituasjon, siden folk var nødt til å selge produkter for å møte skattekravene av sitt eget arbeid knyttet til sjølforsyningsøkonomien (Bratrein 1992:262 f.).¹³ Verdien av arbeid og naturalier i form av f.eks. kokefisk, ved, torv, egg og dun, kobbejakt, bær og jakt ble skattlagt. Det innebar primært at det kommersielle fisket måtte dekke opp behovet for kontanter til denne skatten for befolkningen. Å slippe kontantutlegg var idealet (Bratrein 1992: 262 f.). Høg grad av sjølforsyning innebar også et mer avslappet forhold til pengeøkonomien sammenlignet med dem som bodde i områdene rundt væreieren. De måtte i større grad kjøpe livsmidler.

Takket være det rike fisket lokalt rundt øyer og utvær kunne mange opptre sjølstendig på årsbasis eller deler av året. Den uregulerte ressursen var grunnlaget for den relative uavhengighet eiendomsløse kunne oppnå i arbeid og tilvære. Dette gjorde at behovet for jord i eldre tid ikke var avgjørende for livbering (Hutchinson 1997:160).¹⁴ Fisken kom helt opp under land og kunne lett fint fanges med små båter og enkel teknologi, noe som var spesielt for hele Nord-Norge i europeisk målestokk (Fulsås 1996:48 f.). Det forklarer også at 90 % av befolkningen i landsdelen bodde ved flomålet (Brox 1989:26).

¹³ Dette kunne utgjøre mange hundre kroner i skattbar inntekt, sjøl på et mindre bruk med et par kyr og noen få sauer, op.cit 263.

¹⁴ Dette avspeilet seg f.eks. i at antall bygler i fjordområdene kunne være dobbelt så høyt som i øysamfunn, fordi øybefolkningen hadde "større mulighet til å skape et levebrød basert på havets ressurser".

Uavhengighet i utværene

I sin selvbiografi gir Johan Hågensen fra Lurøy, f. 1909, tydelige eksempel på øyas betydning som arena for organisering av tilværet (Hågensen 1981). Hans far, som var husmann, bygde første gang i 1893 på Sandøya i Rødøy herred. Pliktarbeidet var fire dager i året. Familien ble så tvangsflyttet av kommunen i 1899 til Lurøysundet som var ei stor øy med mange fastboende, der pliktarbeidet økte til 12 dager. Ressursene var vesentlig knappere og det oppstod uvennskap med jordeieren. Familien ble helt og holdent avhengig av fattigkassen for å overleve. Flyttingen innebar en klar marginalisering av husholdets evne til overlevelse. Etter åtte års strev klarte familien å skaffe sin egen øy å bo på, Selotøy i Nesna herred. Dette innebar imidlertid en økning av pliktarbeidet fra 12 til 20 dager pr. år, noe som likevel ikke ser ut til å ha spilt noen rolle for å ville flytte. Hågensen skriver om sin familie: "Det var således et forferdelig slit å bryte en ny heimplass for tredie gang. Men på Selotøy hadde han (faren) god hjelp av barna, og mor som støttet ham på alle måter. Nu så dem en mulighet for å klare seg selv uten støtte fra kommunen." (Hågensen 1981:11). Dette gir klare indikasjoner på at å ville 'rå seg sjøl' må ha vært et svært viktig mål i tilværet for husholdet samlet sett.

En kan saktens spørre seg hvorfor en husmann i sin beste alder (vel 30 år) i denne situasjonen, med 20 dagers pliktarbeid i året, ikke søkte alternativ forsørging? Reelle arbeidsmuligheter fantes både ved Sulitjelma gruber, Båsmo gruber i Rana eller som 'bonslusk' ved Ofotbanen. Det var som nevnt stor etterspørsel etter arbeidere på gruve- og anleggssteder rundt århundreskiftet. Objektivt sett ville det være en mye mer rasjonell og 'lønnsom' tilværelse.

Øyfolkets minimale interesse for industrielt preget arbeid ble også lagt merke til av vegingeniørene. "Fra øydistriktene er det ingen nevneverdig tilgang på arbeidskraft fordi fiskerivirksomheten legger beslag på all arbeidskraft", skriver Agnar Sv. Tjeldnes (Tjeldnes 1977:96).¹⁵ Det viser at Johan Hågensens valg av forsørging slett ikke var tilfeldig, men heller typisk for småbrukere og fiskere i øyområdene. Folk ønsket ikke å skifte levebrød, men å holde fram innenfor en forsørging som både var relativt lønnsom og uavhengig. For husmannen, som tross alt var underlagt betingelser i en kontrakt, kom øya til å få en enda viktigere symbolsk betydning som eksistensen av sitt 'eget rike'. Å bo på en øy kunne langt på veg erstatte opplevelsen av det å ikke eie jorda – hvis det var et mål for seg.

¹⁵ Han viser til brev skrevet av avd. ing. Riis til amtsingeniøren dat. 11.juli 1912.

Den oppvoksende slekt fikk innføring i den lokale kulturen ved å arbeide i lag med de voksne. Fra venstre: far Anders Sandøy og sønnen Jann, som kommer fra fiske tidlig en vårmorgen ca 1957 i Nord-Sandøy i Trøna. (J. Sandøy, Nesna. Med tillatelse)

Rimelig god avstand til naboer ga også større ressurstilfang samtidig som følelsen av å være sin egen herre i landskapet ble større. Men å ha et godt naboforhold var likevel viktig. I tillegg ville en normalt klare å holde fattigkassen unna hvis ikke forsørgere omkom eller ble alvorlig sjuke. Et viktig mål i tilværelsen var å klare seg mest mulig sjøl, noe også kvinnene strevet mot (Thorsen 1993:255).¹⁶ Å disponere eller eie sin egen øy ser derfor ut til å ha vært attraktivt i denne perioden som ellers var kjenne-tegnet av en sterk befolkningsvekst og press på ressursene. "Det er ikke plass for to brukere på Rørøyøya", skal husmann Kristian Kristensen f. 1860 i Vega ha sagt, da han ble tilbudt å kjøpe plassen ca. 1914 (Nicolaisen 1997:67). To husmannsfamilier fantes på øya og den ene flyttet og bosatte seg på nærmeste holme. Øya var et godt fysisk utgangspunkt for å 'rå seg sjøl'. Fremdeles var målet sjølforsyning basert på mangesysleri for store deler av fiskeribefolkningen (Drivenes og Tjelmeland 1997:44).¹⁷

Husholdsstrategier

Et forhold som styrket og trolig forlenget bosettinga på øyer og i utvær var den funksjon utflyttede medlemmer av husholdet kom til å fylle. Særlig kvinner ser ut til å ha spilt en viktig økonomisk rolle. Yngre, enslige som hadde lønnsarbeid og tjente brukbart kunne sende pakker, bruksgjenstander og fremfor alt kontanter tilbake til husholdet. De kunne også fungere som markedsagenter for husholdets produkter i byen. Dette viser at slektskapsbånd ikke bare var viktig mellom mennesker på den lokale arenaen, men også over store avstander, når familiemedlemmer var flyttet bort. Betydningen av slektskapsbånd som del av husholdets økonomiske strategi er også kjent fra andre steder (bla Samuel 1975). Johan Hågensen skriver om sin søster Hilda, at hun sendte store pakker med innsamlede, avlagte klær, diverse frukt, gamle aviser, en symaskin, bakerkomfyr og i 1918 hele 1000 kr slik at familien kunne bli sjøleiere av husmannsplassen i Lurøy (Hågensen 1981:15 ff.).¹⁸

Hun videresolgte også kveiterekling i Oslo, til 'meget bedre pris' enn nordpå. Samtidig skaffet hun slektninger arbeid i byen. Senere utvandret Hilda til USA, men fortsatte regelmessig å sende heim penger i form av dollarsedler til sin mor. Hilda kan sies å ha erstattet hovedforsørgerens

¹⁶ Hun nevner at mange kvinner ventet med å flytte til at mannen hadde overtatt gården. Hun skriver: "De har også hatt en visjon om framtiden og det gode liv hvor det å få rå seg sjøl har stått sentralt"

¹⁷ De skriver om en tendens som varte gjennom mellomkrigstida: "...men målet for de fleste var å bli mest mulig selvsysselforsørgende med egen båt og et lite gårdsbruk".

¹⁸ Hilda utflyttet til Christiania før andre verdenskrig og ble konduktør ved Oslo sporveier.

behov for inntjening av kontanter et godt stykke på veg, trolig i en slik utstrekning at familiefaren sjøl ikke behøvde å ta lønnet arbeid for å bli sjøleier. Med Hildas utallige bidrag fikk husholdet en forlenget arm inn i den moderne lønnsarbeiderøkonomien. Dette forholdet var ikke noe særegent, men heller typisk for rurale hushold under industrialiseringen, slik det synes å ha vært både i England og i Frankrike (Tilly og Scott 1978: 109 ff.).

Uten at det konkret nevnes, kan forholdet mellom Hilda og husholdet ha vært symbiotisk, i den forstand at hun fikk forsendelser av heimens produkter til eget bruk mens hun ennå bodde i Oslo. Gjensidighetsordninger over store avstander ble etablert. Hilda kunne derfor senke sine egne utgifter til livsopphold, uten at det var nødvendig for å kunne greie seg. Hilda var ikke like avhengig av husholdets bidrag som husholdet av henne. Derfor kan det være tale om en bevisst husholdsstrategi å plassere ut en av familien i et økonomisk sentrum, noe som kan ha vært langt mer vanlig enn dette ene tilfellet. Imidlertid er slike data lite nedfelt i kildene og kan bare unntaksvis finnes i blant annet dagbøker, brever og autobiografier. Derfor er det vanskelig å vurdere representativiteten av Hildas innsats. Uansett viser dette eksempelet at utflyttede medlemmer av husholdet kunne spille en viktig økonomisk rolle, slik at de som ikke flyttet, kunne opprettholde uavhengighet. De kunne i stedet sette inn alle ressurser på å utvikle bruket og fisket, og skaffe enda bedre betingelser for å fortsette å 'rå seg sjøl'.

Hildas bidrag til husholdet hundre mil borte, og fra andre siden av Atlanteren, viser at de sosiale båndene kunne være sterke mellom familiedlemmer på tross av enorme avstander (Wold 1985:126).¹⁹ Forpliktelsene overfor fellesskapet var sterke hos utflyttede døtre. Denne bindingen var ikke betinget av eiendom, men av emosjonelle og sosiale bånd. Hågensen skriver ingen ting om at utflyttede brødre sendte heim bidrag. Sjølsagt kunne de likevel ha gjort det, men neppe av samme omfang og betydning som Hildas forsendelser. Det viser at ugifte kvinner trolig følte mer forpliktelse overfor hushold og familie enn enslige menn. Det ble også forventet fra husholdets side at døtre skulle bidra (Tilly and Scott 1978:115).²⁰ Sønnene derimot skulle etablere og forsørge familie, og en regnet derfor ikke med de samme ytelsene fra dem.

¹⁹ Han nevner at penger ble sendt heim fra en utflyttet datter i Amerika til et hushold på Lånan i Tjøtta herred. Hun sendte "en hundredollarseddell som skulle hjelpe dem på veg" for å kjøpe seg fri fra godseieren.

²⁰ De skriver: "Not only did parents expect contributions from their daughters, but daughters expected to contribute to the family fund".

Avslutning

Valgmuligheter innenfor arbeid og forsørging hadde eksistert fra siste halvdel av 1800-tallet blant eiendomsløse i Helgeland. Industrialisering og emigrasjon la grunnlag for et spekter av nye yrker innen lønnsarbeidersektoren. Det innebar at de som ville bryte med det tilvante fikk anledning til å forsørge seg alternativt. Likevel er det en klar tendens til at husmenn og bureisere foretrekker å bosette seg på øyer og holmer, hovedsaklig for å komme så nært fiskeressursene som mulig. Høy grad av selvforsyning var et mål for seg og sparsomhet som ideologisk forestilling lå i bunnen. Så lenge målet om høy grad av sjølforsyning var rådende, var øyer og holmer attraktive som bosted. For eiendomsløse gjaldt det å rå seg sjøl i det lengste og minst mulig gjeld var en forutsetning for dette.

Slik var situasjonen til like etter andre verdenskrig da gjennomgripende strukturendringer begynte. Bosettinger i utværene falt gradvis bort, siden tilværet på holmer og mindre øyer ble betraktet som 'ulønnsomt' og 'tungvint', dels av beboerne sjøl, dels av lokale og sentrale politikere. Trolig var utvidet skoleplikt også en medvirkende årsak til denne flyttingen. Skyssarbeidet måtte foreldre selv utføre og det tok mer og mer tid da omfanget av skoleplikten økte.

Holmer og mindre øyer fikk heller ikke del i den samme velstandsutvikling som fastland og større øyer. Dette gjaldt tilknytning til elektrisk kraft og båtanløp samt bygging av skolehus og moloer. Dessuten ble statlige fraflyttingsbidrag innvilget for å avfolke mindre øyer og utvær. Det i seg sjøl viser at flyttingen ikke gikk hurtig nok sett med myndighetenes øyne. Det var derfor ikke personlig fattigdom som først og fremst førte til masseflytting fra øyer og holmer (Wold 1985:26). Alt peker i retning av at livet i utværene ikke representerte en siste utveg for overlevelse, men i betydelig grad var en villet tilværelse.

Abstract:

This paper presents knowledge about settlements on small islands and islets in the region of Helgeland, situated in the north of Norway. Among people without property, and particular cotters, different choices of work and support, like wage employment and emigration, were possible from the latter half of the 1800s. This implied that those who would break with the customary got the opportunity to provide for an alternative. Yet there is a clear tendency for the small holders and settlers to prefer to settle on the islands and islets, mainly to get as close to the fish resources as possible. High degree of self-sufficiency was a goal, as an economical and an ideo-

logical notion lying at the bottom. As long as the ideology of a high degree of self-supply prevailed, the islands and islets were attractive as a residence. Among people without property, it was important to achieve independence for themselves as long as possible, and minimizing debt was a precondition for this.

Referanser

- Bang, R. 2005 "Avfolking av utvær i Lurøy – ingenting å gråte over?" *Lurøyboka 2004/2005*, årbok for Lurøy, Lurøy Historielag, 7-25.
- Berglund, B. 1995 *Tjøttariket*. Dr. philos. avhandling, Universitet i Trondheim.
- Bratrein, H. D. 1992 *Karlsøy og Helgøy Bygdebok*, bind III, Karlsøy kommune, Hansnes.
- Brox, O. 1963 "Tradisjonell vinterforing i Nord-Norge", *Ottar* nr. 36, 18 sider.
- Brox, O. 1984 *Nord-Norge. Fra allmenning til koloni*. Universitetsforlaget.
- Brox, O. 1989 *Kan bygdenæringene bli lønnsomme?* Oslo.
- Brox, O. 1997 "Omstridde punkter i Nord-Norges nyere historie." I: Øyvind Thomassen og Jostein Lorås: *Spenningen land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo, 21-38.
- Bull, E. 1981 *Retten til en fortid*. Sosialhistoriske artikler. Oslo.
- Coldevin, A. 1965 *Mo Prestegjeld etter 1850*. Mo Rana. Mo Sparebank.
- Danielsen, H. 1996 *Solværøyan - øyene og folket*. Del 1: Folket. Mosjøen.
- Drivenes, E. A. og Tjelmeland H. 1997 "Nordnorsk arbeiderbevegelse mellom region og nasjon." I: Thomassen, Øyvind og Lorås, Jostein (red.). *Spenningen land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo, 39-65.
- Elstad, Å. 2002 *Arbeidsliv i fiskarbondeshushald: kulturelle perspektiv på sosialisering og kjønnsidentitet : Bø og Hadsel i Vesterålen 1870-1970*. Det samfunnsvitenskapelige fakultet. Avhandling (dr. art.) Universitetet i Tromsø.
- Fulsås, N. 1996. "Kvifor fekk ikkje industrikapitalismen fotfeste i Nord-Norge?" I: Eriksen, Erik Oddvar (red.). *Det nye Nord-Norge*, Fagbokforlaget, 39-69.
- Fygle, T., Nilssen, D. A., Roberg, T. 1982 Den oversjøiske utvandringen fra Mo Herred perioden 1900-1909. Studentoppgave i historie ved Nordland DH.
- Fygle, S. 1993 "Etablering og opptakt." I: Fygle, Svein, Lundestad, Svein, Strand, Inge: *Banken, folket og fylket*, Bodø, 11-23.

- Fygle, S. 1993 "Et næringsliv i omstilling - en bank i vekst 1890-1920." I: Fygle, Svein, Lundestad, Svein, Strand, Inge: *Banken, folket og fylket*, Bodø, 24-120.
- Gjerdåker, B. 1991 *Kystsamfunn skifter ham. Med bitter- og frøyværing inn i den moderne tid*. Historisk institutt, Universitetet i Trondheim/Statsarkivet i Trondheim.
- Grønbech, D. 2010 *Kystkvinnen. Fiskerbonde og omsorgsbærer*. Helgeland museum. Kvinnemuseet i Kongsvinger. Prinfo Rønnes, Mosjøen.
- Hansen, K. 1996 *Husmenn i Tjøtta herred, utbredelse, levekår og sosiale forhold ca 1865-1900*. Hovedoppgave i historie, NTNU.
- Hutchinson, A. 1997 *Disse tider - disse skikker. Træna - Lurøy - Rødøy - Meløy. I fellesprestegjeldets dager 1500-1800*. Bodø.
- Johansson, E. 1994 *Skogarnas fria söner*. Nordiska museets handlingar 118. Kristianstad.
- Lorås, J. 2002 *Sjølssystemsetting og lønnsarbeid på Helgeland 1900-1950. En kulturanalyse av minner fra småbrukarmiljø*. Dr. art.- avhandling, NTNU.
- Knutsen, Nils M. 1993 (red.): "*Mørkets og kuldens rike*". *Tekster i tusen år om Nord-Norge og nordlendingene*. Cassiopeia Forlag.
- Moe, K. 1976 *Nordland Landbrukselskap 100 år. Bygdefolket i Nordland*. Bodø.
- Nicolaisen, B. 1997 *Fra en oppvekst på husmannsplassen Rørøyøya i Vega, årbok for Helgeland*, Helgeland Historielag, 65-72.
- Røde, G. 1994 *På ett berg eg kalla mett. Hverdagsliv og fraflytting Lofotodden 1900-1950*. Orkana.
- Samuel, R. 1975 'Quarry roughs': life and labour in Headington Quarry, 1860-1920. An essay in oral history, i R. Samuel (ed.): *Village Life and Labour*, Routledge and Kegan Paul, London, 141-263.
- Skar, A. 1936 *Lofotkarer*. Oslo.
- Sund, O. 1935 Helgelands Fiskerier. *Årbok for den Norske Turistforening* 1935, Oslo, 55-64.
- Thorsen, L. E. 1993 *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinner, 1920-1985*. Institutt for etnologi, Universitetet i Oslo.
- Thorsvik, E. 1997 *Ut mot hav. Fiskerihistorie for Nordland*. Bodø.
- Tilly, L. A. and Scott, J. W. 1978 *Women, work and family*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Tjeldnes, A. S. 1977 *Vegarbeiderlønninger i Helgeland og Lofoten og Vesterålen ca. 1870-1910. Økonomisk historie*. Norges Handelshøyskole.

- Veaa, J. 1984 Jordbruk og jordbrukere i et fiskerbondesamfunn.
Jordbruksvilkår og jordbruksdrift i ytre Vest-Lofoten ca. 1865-1940.
NDH-rapport 1984:11. Nordland distriktshøgskole, Bodø.
- Wold, H. A. 1985 *Utvær. Bilder fra et nordnorsk hverdagslandskap*. Oslo.
- Zahl, K. 1985 *Yrkesstruktur og hushold i Bardal 1865-1900*.
Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.

Trykte kilder

- Amtmannsberetningene for Nordland 1896-1900
Årsberetning vedkommende Norges Fiskerier for 1903
Årsberetning vedkommende Norges Fiskerier 1950, Nr. 1. Lofotfisket
1950. Utgitt av Fiskeridirektøren, Oslo 1951.
Hågensen 1981 Johan Hågensen, Nesna, dat. 1981. Oppbevart ved Nesna
bygdemuseum.
N.O.S. Folketellingen 1891, tredje rekke nr. 236, Kristiania 1896.
N.O.S. Folketellingen 1900, fjerde rekke nr. 111, Kristiania 1905.
N.O.S. Folketellingen 1910, femte rekke nr. 211, Kristiania 1913.

Utrykte kilder

- Norsk Folkemuseum, minnemateriale
Nicolaisen, Berit, Vega: Husmannsberetning nr. 1171
Sleholm, Einar, Tjøtta: Husmannsberetning nr. 1174
Slotterøy, Ottar, Alstahaug: Arbeiderminne nr. 2137